

Precis som Eva Öhrström när det gäller tonsättare, visar Lindberg hur konstnärsyrket växer fram under 1800-talet och utesluter kvinnor. Att producera konst är manligt och som sådant förbehållet mannen. Samtidigt ökar kravet på utbildning inom konstkreterna. Detta menar Lindberg skiljer den moderna människan från 1700-talsmänniskan. Det var inte längre accepterat med ett mångsyssleri i universalvetenskaplig anda, utan man krävde ett heltidsengagemang från utövarns sida. Att sitta hemma och brodera betraktas inte längre som konst och därmed blir det väldigt tydligt hur kvinnorna och kvinnligheten knyts till den privata sfären medan männen och manligheten förknippas med det offentliga. Broderikonsten blir under 1800-talet inte längre konst utan betraktas som konsthantverk, en rent feminin syssla som marginaliseras som konst.

Cecilia Olsson visar i "Rörelsens kön. Kvinnligt och manligt i scendansen vid tre sekelskiften" hur dansens ideologi under 1800-talet alltmer närmade sig föreställningen om det kvinnliga och idealet blev sylfidens behagfullhet, ett närmande som medförde att de manliga dansarna nästan helt utmanövrades från scenen. Tidigare hade kvinnor och män dansat efter samma koreografiska mönster och de sirliga och ornamentiska rörelserna som under senare tid förknippas med det feminina återfanns hos båda könen.

Olsson utgår från idéhistorikern Thomas Laqueur, som menar att tiden fram till omkring 1700 präglades av en enkönsmodell där det som skilde männen och kvinnorna åt endast var socialt betingat. Detta synsätt försvann dock under 1800-talet genom det borgerliga samhällets framväxt och ersattes med en tvåkönsmodell som medförde att könen polariserades och skildes åt. Olsson menar att denna förändring kan ses i dansen där det hos männen är styrka och energi som framhävs medan det hos kvinnorna var det gracila och mjuka som var viktigt. I den moderna dansen finns däremot ett betydligt mer lekfullt sätt att förhålla sig detta. Här hade det varit intressant att få ytterligare inblick i hur detta syns i dansen. Olssons framställning får en lätt anstrykning av framgångshistoria där allt går mot en ljusare framtid och en problematisering av detta hade säkerligen visat att Laqueurs tvåkönsmodell fortfarande lever och frodas.

Avslutningsvis kan sägas att *Sekelskiften och kön* är en i huvudsak välskriven bok, som dock i likhet med många andra antologier lider av en viss ojämnhet beträffande form och innehåll. Ett problem, som gäller flera av artiklarna, är att de inte alls handlar om sekel-

skiften i första hand utan att författarna ger svepande överblickar över större tidsperioder. Det gör att antologins grundidé blir otidlig. Idén i sig är mycket intressant, men genomförs inte fullt ut eftersom flera av artiklarna inte anknyter till bokens titel. I inledningen görs, som nämnts, ett lovligt försök att binda samman de bitvis disparata artiklarna och redaktören försöker ge läsaren en antydning om vilken den röda tråden är. Ändå är det svårt att följa den genom alla bidragen. Mycket av vad som diskuteras i antologin är varken nytt eller revolutionerande; bilden av borgerskapet känns igen och upprepas i flera av artiklarna. Samtidigt är det ett spännande grepp att låta det tvärvetenskapliga perspektivet komma upp till ytan, något som gör att man kan se likheter mellan exempelvis broderande kvinnor (och män) och kvinnliga tonsättare.

Vad språkbehandlingen beträffar är det alltid svårt att få den "jämn" i en antologi med flera författare. Denna bok håller en god kvalitet, dock med vissa smärre skönhetsfläckar och djärva krumsprång. Något krystat känns t.ex. ett uttryck som "kommodifierad etik", vilket förekommer i Björnbergs bidrag. Det bjuds också på en del överraskningar beträffande prepositioner och kommativering. Sådana detaljer skall dock inte avskräcka någon från att ge sig i kast med detta vackert inbundna, tvärvetenskapliga smörgåsbord.

Birgitta Meurling & Marie Steinrud, Uppsala

Eva Helen Ulvros: *Sophie Elkan. Hennes liv och vänskapen med Selma Lagerlöf*. Historiska Media, Lund 2001. 335 s., ill. ISBN 91-894442-15-6.

Utifrån cirka 4 000 brev till och från Sophie Elkan (1853–1921) har historikern Eva Helen Ulvros tecknat ett intressant och levande porträtt av en kvinna och författare som skördade stora litterära framgångar på det historiskt-dokumentära fältet kring sekelskiftet 1900. Hennes romaner var verkliga bestsellers och kom i flera upplagor. Men det är inte som intelligent och skrupulös författare som Sophie Elkan hittills blivit mest känd, erkänd och ihågkommen utan som Selma Lagerlöfs nära vän, stundom orättvist beskriven som en ylig, karaktärlös överklasskvinna, mer ett pinsamt påhäng än ett stöd och likvärdig partner till den stora, geniala Selma. I den välskrivna och gedigna biografien justerar Ulvros denna schabloniserade bild och skildrar i stället en självständig, kapabel, fascinerande personlighet,

sedan födseln hemmahörande i en livlig, intellektuell judisk kulturelit och i den göteborgska societeten.

Sophie Elkan använde sitt sociala, ekonomiska och kulturella kapital på det självklara och säkra sätt som man kan förvänta sig av en privilegierad person, född och förankrad i denna miljö. Ulvros ger många exempel på Sophie Elkans urbana världsvana i bl.a. reseskildringarna, där Sophie använder sin utlandserfarenhet, uppbyggd sedan barndomen. Hon och andra samtida västerländska kvinnor gav sig de facto iväg på långa resor till exotiska länder utan manlig eskort, vilket ruckar på seglivade föreställningar om ängsliga, osjälvständiga kvinnor, bundna till hemmet, i allt dominerade av män och samhällseliga konventioner, och som aldrig tog ut svängarna på något plan.

Sophie Elkans naturliga tillhörighet i socialt och kulturellt starka nätverk var otvetydigt ett stöd för henne som individ och yrkesförfattare, den roll hon ville bli respekterad för. Dessutom hörde en rad exceptionella kvinnor till hennes närmaste krets, familj, släktingar och vänner, vilka fanns där för henne i glädje, sorg och sjukdom och som partners i en ständigt pågående brevväxling, en aktivitet som Ulvros träffande kallar ”skapande samtal”. Jag menar att detta galleri av kvinnliga miniporätt hör till bokens många höjdpunkter och ger läsaren inblickar i ett intensivt och engagerat kvinnokollektiv, i deras vardag och i deras kamp i en given samhällssituation under decennierna kring sekelskiftet 1900. Jag uppfattar att även bilden av Selma Lagerlöf nyanseras och förändras genom denna biografiska skildring av Sophie Elkan.

Ett tema i boken är den process som förminskade och förhånade Sophie Elkan som individ och skriftställare, inledd redan under hennes livstid av bl.a. Fredrik Böök och fortsatt senare med framför allt Elin Wägners obehagliga omdömen i en biografi över Selma Lagerlöf. Denna snedvridning, stundtals med en antisemitisk underton, bidrog för övrigt många till, och den tenderade att mycket länge bestämma hur Sophie Elkan skulle uppfattas och minnas, ignoreras och även glömmas. I anknytning till detta tema resonerar Ulvros på ett genomtänkt sätt kring hur det historiska minnet konstitueras. Hon tar, med utgångspunkt i personer, upp de viktiga frågor som engagerar historiker, etnologer, kulturminnesvårdare m.fl., nämligen vilka minnen som förs vidare och av vem. ”Vem skriver in någon i historien, och på vilket sätt?” Vad sparas eller inte i det kollektiva minnet? Ulvros betonar att varje form av vetenskaplig bearbetning av det förflutna är en förnyel-

se och omgestaltning av våra insikter. Det är just den ständiga omvandlingen, skapandet och omskapandet som Ulvros fångar i denna biografi.

Hur stod Sophie Elkan ut med Selma Lagerlöf frågar Eva Helen Ulvros som samtidigt ger oss nycklar till denna kärleks- och vänskapssaga i dur och moll, pendlande mellan passion, ömhet, resignation och svartsjuka, en kärlek mellan två extrema personligheter, den ena självcentrerad och mästrande, den andra mer lågmäld och ömhetstörstande. Torgny Lindgren frågar i sitt *Tal i Svenska Akademien 2001* också om Selma Lagerlöf förstod att hon satte vänskapen på prov, som den rimligen inte borde tåla, när hon till och med gick in och egenmäktigt ändrade i Sophie Elkans manuskript till *Drömmen om Österlandet*. Att Sophie förlät Selma det grova intrycket i hennes skapelse, var obegripligt vidsynt och godhjärtat av en författarkollega, menar Lindgren.

Eva Helen Ulvros bok är en berättelse på flera nivåer, en biografisk, kronologisk om Sophie Elkan, vidare en kulturhistorisk om en bestämd tidsperiod och om den judiska överklass i vars hägn och intellektuellt stimulerande miljö en kvinna som Sophie gavs rum att växa. På en annan nivå är biografien en studie av kärlekens spelrum och möjligheter och, menar jag, om makt och underkastelse. I skildringen av de stora känslomässiga relationer som Sophie Elkan var involverad i under sin livstid, förmår Eva Helen Ulvros åskådliggöra tillgivenhetens, vänskapens, kärlekens och den sinnliga närhetens olika och kulturbundna uttryck utan att smula sönder dem med aktuella tolkningar och etiketter. Detta betyder inte att Ulvros undviker att diskutera hur man definierade, uppfattade och praktiserade kärlek, erotik och nära vänskap mellan olika eller samma kön vid denna tid. Ett drag av sensuell spänning finns hela tiden bakom Ulvros varsamma och respektfulla behandling av Sophie Elkans äktenskap, hennes sorg efter alltför tidigt bortgångna make och dotter, hennes gränslösa förälskelse i Selma Lagerlöf och även hennes heta vänskap med Alexis Sluys.

Den lågmälda och samtidigt mäktiga beskrivningen och analysen av hur Sophie Elkan upplevde och levde sin judiskhet är ett av bokens viktigaste teman. Dit kan man räkna även de inflikade historiska betraktelserna över judarnas stegvisa erövring av medborgerliga normala fri- och rättigheter i Sverige, exemplifierad i morbroderns förvärv av jordagodsset Nääs i Västergötland så snart judarna gavs rätten 1868 att förvärva denna typ av egendom. Avsnittet är ett bidrag till den svensk-judiska herrgårdshistorien och dessutom, som

Ulvros understryker, är Nääs symboliskt en del i ”det nationella projektet”, ett stycke svensk bonderomantik iscensatt av en judisk främling tillika svensk patriot.

Med Eva Helen Ulvros täta och genomgripande biografi flyttar Sophie Elkan ut ur skuggorna där hon vilat i närmare tre kvarts sekel och framträder i kraft av sitt eget värde och sin egen imponerande personlighet. Denna berömliga och av lärdom späckade bok är ett lysande kulturhistoriskt dokument. Eva Helen Ulvros lyckas utmärkt med sitt i inledningskapitlet angivna syfte: att skildra Sophie Elkan i sin tid, som yrkeskvinna, författare och historiker, som judisk kvinna, att beskriva Sophie Elkans kärlek och vänskap till män och kvinnor. Sophie Elkan har med denna studie fått den minnesplats hon är värd.

Angela Rundquist, Djursholm

Elisabeth Mansén: *Ett paradys på jorden. Om den svenska kurortskulturen 1680–1880*. Atlantis, Stockholm 2001. 592 s., ill. ISBN 91-7486-573-0.

De svenska kurorternas historia tar sin början då Urban Hiärne (1641–1724) analyserade, provsmakade och därefter godkände ett vattenprov som friherre Gustav Soop i slutet på 1670-talet hade sänt honom. Vattnet hade Soop hämtat från en källa med namnet Medevi. Hiärne kom efter sina analyser fram till att vattnet i brunnen var särskilt hälsosamt och snart var Medevi hälsobrunn i full drift.

I boken *Ett paradys på jorden* beskriver idé- och lärdomshistorikern Elisabeth Mansén på nära sex hundra sidor omsorgsfullt och ingående den svenska kurortskulturens historia åren 1680–1880. Boken är indelad i tre delar: en kronologisk, en tematisk och en mer problemorienterad. Den kronologiska delen innehåller en detaljrik historik med internationella utblickar och jämförelser och omfattar ungefär de första hundra sidorna och utgör en utförlig källa till information rörande litteratur och material om kurorter i huvudsak runt om i Europa. Den tematiska delen följer den kristna skapelseberättelsens förlopp och tar sin början, precis som denna, i vattnet, för att sedan de följande sju kapitlen utforska kurortskulturen som ett Edens lustgård på jorden. Här får läsaren följa hälsobrunnarnas upptäckt, deras storhetstid och nedgång, för att åter följa ett pånyttfött intresse för vattnet som hälsobringare. Med nedslag i kärlekslivet vid brunnen, under-

hållningen, baden, parkerna, barnen, de fattigas närvaro, kvinnorna och sexualiteten belyses brunnskulturen ur alla upptänkliga synvinklar. Den sista och problemorienterade delen av boken fokuserar på några av de inslag som Mansén menar förtjänar en djupare analys, såsom kurorternas syfte och den viktiga balansen mellan nytta och nöje i brunnsdrickandet.

Att det var just Urban Hiärne som tillfrågades som vattenexpert var ingen slump. 1667 hade han under en resa i Tyskland studerat bad- och brunnskurer och ansågs av sin samtid vara en av de främsta svenska kännarna på området. Hiärne var utan tvekan en sentida renässansmänniska. Inte nog med att han var läkare, författare, konstnär, kemist och naturforskare, på senare år ägnade han sig också med stor framgång åt geologi. Inspiration fann han hos läkaren och mystikern Paracelsus, som i sina skrifter pläderade för en helhetssyn på medicin och för naturundersökningar. Han ansåg bl.a. att en läkares främsta uppgift inte var att bekämpa en sjukdoms symptom, utan att spåra och försöka övervinna orsakerna till den. Hiärne nyttjade själv flitigt brunnsvatten och slutade sina dagar vid 82 års ålder; han överlevde tre hustrur, som sammanlagt hade fött honom inte mindre än 26 barn.

Lika okända som ”en elephant och mulhörning” var enligt Hiärne de svenska surbrunnarna i slutet av 1600-talet då han aktivt började kartlägga dem, någonting han kämpade hårt för att råda bot på. Tidigare hade man besökt utländska kurorter på kontinenten, men det var en dyr resa som krävde omfattande förberedelser. Ganska snart började alltfler hälsobrunnar inom landet upptäckas, och efter att änkedrottning Hedvig Eleonora 1679 hedrat Medevi med sin närvaro skedde ett formligt explosionsartat behov av att dricka brunn inom de adliga och borgerliga kretsarna. De svenska kurorterna kom dock att skilja sig på vissa punkter från sina kontinentala förlagor. Här fanns t.ex. inga varma källor som i Bath och Karlsbad och det svenska brunnsvattnet var heller inte lika rikt på mineraler och svavel. Befolkningsunderlaget var dessutom för dåligt för att brunnsorter som i Tunbridge Wells, Vichy eller Bad Pymont skulle kunna växa fram. De svenska kurorterna var förhållandevis blygsamma, även om de större som Medevi, Sättra, Gustafsberg, Loka, Ramlösa och Porla kunde ta emot ett ganska stort antal gäster under en säsong. Inrättandet av kurorter var också ett medvetet stormaktsprojekt. Det fanns ett klart behov från de styrandes sida att visa att Sverige i alla hänseenden var lika värdigt som det övriga Europa. Ingen skulle behöva söka sig utomlands, vare sig för att